

ภาษากับปรัชญาและศาสนา ปัญหาการใช้ภาษาอธิบาย "นิพพาน"

ภัทรพร สิริกาญจน

1. คำนำ

"นิพพาน" คือสัจธรรมสูงสุดในพุทธศาสนาและเป็นอุดมคติของชาวพุทธทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรามักถือกันว่า "นิพพาน" คือจุดหมายของบรรพชิต เมื่อเราเอ่ยถึง "นิพพาน" ในแง่ของคำศัพท์หรือมโนทัศน์ (concept) ซึ่งบ่งถึงสัจธรรมดังกล่าว "นิพพาน" จะกลายเป็นปัญหาที่นักวิชาการทางพุทธศาสนาถกเถียงกันได้ไม่รู้จบ เราอาจนิยามว่า "นิพพาน" คือ "สุญญตา" "ความเกษมสุข" "เมืองสวรรค์" "ความว่างเปล่า" "ความว่าง" "ความสมบูรณ์" และอื่น ๆ บทความเรื่องนี้มิได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อค้นหาหรือกำหนดความหมายที่แน่นอนเด็ดขาดของ "นิพพาน" ขึ้นมาเพียงความหมายเดียว และมีได้พยายามคัดค้านว่า คำนิยามความหมายของ "นิพพาน" คำใดถูกคำใดผิด แต่บทความนี้พยายามอภิปรายว่า เหตุใดเราจึงไม่สามารถอธิบายและกำหนดความหมายที่แน่นอนของ "นิพพาน" ได้ด้วยภาษา ในการวิเคราะห์เรื่องดังกล่าวเราจำเป็นต้องพิจารณาบทบาทของภาษาในฐานะที่เป็นเครื่องมือสื่อสารกันของมนุษย์ และเป็นสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์สร้างสรรค์ขึ้น เนื่องจากความเพียรพยายามในการนิยาม "นิพพาน" ด้วยภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน (everyday language) ย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นความจำกัดและหน้าที่เฉพาะของภาษาในการเป็นเครื่องมือสื่อสารรูปแบบหนึ่งของมนุษย์ในสังคมที่แตกต่างกัน

มโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" สำคัญควรแก่การวินิจฉัยเพราะเป็นกุญแจนำไปสู่ความเข้าใจความหมายของพุทธศาสนาโดยตลอด "นิพพาน" เป็นคำตอบขั้นสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าทรงประทานแก่มนุษย์เพื่อเป็นทางออกของปัญหาทุกประเภทในชีวิต แม้ว่าพุทธศาสนาจะเริ่มต้นด้วยการมองชีวิตในแง่ร้าย เช่น มองเห็นการเกิดและการใช้ชีวิตในโลกนี้เป็นความทุกข์ แต่คำสอนเรื่อง "นิพพาน" ก็สะท้อนการมองชีวิตในแง่ดีที่ให้ความหวังและทางออกจากห้วงทุกข์นั้น ถ้าปราศจากคำสอนเรื่อง "นิพพาน" เสียแล้ว ชาวพุทธก็คงจะวนเวียนอยู่ในความทุกข์ของชีวิตต่อไปและจะมองไม่เห็น

เป้าหมายหรือคุณค่าที่แท้จริงของจริยธรรม นักวิชาการทางพุทธศาสนาทั่วไปมักถือกันว่า คำนานเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า เช่น เรื่องที่พระองค์จุติจากเทวโลกเข้าสู่พระครรภ์ของพระนางมทามายา ตลอดจนเรื่องปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ของพระองค์ เป็นเพียงผลงานความคิดฝันคำคະเนที่แพร่หลายไปเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เราไม่ควรถือว่าเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าเป็นเพียงตำนานหรือเทพปกรณัมที่ไร้สาระไปเสียหมด แม้แต่เรื่องชาดกที่แสดงพระชาติต่าง ๆ ในอดีต เช่น เป็นพระยาช้างผู้มีคุณธรรม (พระยาฉันทันต์) และ เป็นเจ้าชายแห่งนครสีหฬุที่ผู้ทรงบำเพ็ญทานบารมี (พระเวสสันดร) เป็นต้น ล้วนแต่สะท้อนจริยธรรมของพระองค์ที่จำเป็นต่อการบรรลุ "นิพพาน" ทั้งสิ้น¹

2. "นิพพาน" ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทและมหายาน

คำว่า "นิพพาน" มาจากรากศัพท์ นิรุ (ลง) กับ วฏ (ปิด, กลุม) รวมความแปลว่า ความดับ นักวิชาการบางคนเชื่อว่า "นิพพาน" มาจาก นิรุ (ลง) กับ วา (เป่า) รวมความแปลว่า ความดับที่เกิดจากการถูกเป่าให้ดับ ศาสตราจารย์ ริส เควีส และนักวิชาการเถรวาทส่วนมากถือกันว่า "นิพพาน" น่าจะมีความหมายแรก คือ ความดับโดยการปิดคลุม เช่น ความดับของไฟที่ถูกปิดคลุมด้วยวัสดุบางชนิด เนื่องจากรากศัพท์ วา ที่แปลว่า "เป่า" นั้น อาจหมายถึงการโหมไฟให้แรงขึ้นก็ได้ ริส เควีส อธิบายว่า ชาวพุทธเถรวาทมักเห็นว่า "นิพพาน" มีสภาวะเทียบได้ดังต่อไปนี้

- ก. ความดับของตะเกียงหรือไฟ ซึ่งเป็นความหมายที่ใช้กันแพร่หลาย
- ข. สุขภาพ ที่หมายถึงสภาวะที่ดีของร่างกาย เช่น ปราศจากความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า
- ค. ความเหือกแห้งของรากะ (ความทะยานอยาก) โทสะ (ความมั่งร้าย) และ โมหะ (ความหลงใหล) ซึ่งมีความหมายเฉพาะทางพุทธศาสนา
- ง. สภาวะแห่งความสมบูรณ์ ความหลุดพ้น และ ความเกษมสุขทางจิตวิญญาณ²

"นิพพาน" สำหรับชาวพุทธเถรวาทไม่ใช่เรื่องเหนือโลก แต่เป็นสภาวะทางจริยธรรมที่บริสุทธิ์ ที่สามารถบรรลุถึงได้ในชีวิตนี้ โดยอาศัยการปฏิบัติ การไตร่ตรอง และ ความหยั่งรู้ทางจริยธรรมตามแนวทางของมรรคแปด³ เป็นที่น่าสังเกตได้ว่า ชาวพุทธเถรวาทยอมรับ "นิพพาน"

ทั้งสองความหมาย คือ ทั้ง "ความคับ" และ "สภาวะเกษมสุข" ในพระไตรปิฎก เช่น มัชฌิมนิกาย กล่าวถึง "นิพพาน" ว่าเป็นภาวะที่มีสันติสุขมากที่สุด แต่ในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเล่มอื่นเช่น มิลินทปัญหา ตอนหนึ่งได้กล่าวว่า "นิพพาน" คือความคับ เช่น ความคับของไฟ⁴ ความหมายทั้งสองนี้ขัดแย้งกันเอง ความคับบ่งถึงความไม่มีภาวะ หรือ ความสูญ แต่ "สันติสุข" บ่งถึงสภาวะของสิ่งบางสิ่งที่กำลังอยู่

มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ที่พระปิฎกจุฬากัณฑ์แต่งขึ้นในอินเดียภาคเหนือประมาณ พ.ศ. 500 ค้นฉบับอาจใช้ภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตของอินเดียภาคเหนือ ก็ยังไม่ทราบแน่ แต่สูญหายจากประเทศอินเดียไปแล้ว มิลินทปัญหาฉบับแปลเป็นภาษาบาลีเป็นที่นิยมแพร่หลายมากในศรีลังกา และในประเทศต่าง ๆ ที่รับแนวพุทธศาสนาไปจากศรีลังกา และในตอนที่กล่าวถึงปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ถามพระนาคเสนเกี่ยวกับความหมายของ "นิพพาน" พระนาคเสนได้ใช้หอุปมาอุปมัยในการอธิบายความหมายของ "นิพพาน" ว่า

ชื่อว่าจันท์แดงมีคุณ 3 ประการนั่นคือ จะหาได้เป็นอันยากประการ 1 มีกลิ่นหอมหาที่จะเปรียบมิได้ประการ 1 อันคนทั้งสิ้นหากสรรเสริญประการ 1 สิริเป็นคุณจันท์แดง 3 ประการเท่านั้น มีครุณาจันโค พระนิพพานนี้ไซร้กว่าจะได้นี้ยากนักประการ 1 มีกลิ่นหอมหาที่จะเปรียบมิได้ประการ 1 เป็นที่พระอริยเจ้าสรรเสริญประการ 1 สิริเป็นคุณ 3 ประการ เหมือนหนึ่งจันท์แดงนั้น ขอถวายพระพร⁵

พระนาคเสนพยายามอธิบายให้พระเจ้ามิลินท์เข้าใจ "นิพพาน" ด้วยการใช้ภาษาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ข้อความอุปมาอุปมัย การเปรียบเทียบ และการใช้เหตุผลอ้างอิง อย่างไรก็ตามพระนาคเสนเองก็ยอมรับความจำกัดของภาษา และ กล่าวว่า "นิพพาน" เป็นสิ่งที่อธิบายให้เข้าใจไม่ได้ด้วยภาษา

พระนิพพานมีในพระสัทธรรมเทศนา สมเด็จพระสัมพันธเจ้าโปรดไว้ก็จริง แต่อาตมามีอาจวิชันว่าโดยรูปสัณฐาน ประมาณว่าน้อยใหญ่ และอุปมาเปรียบเทียบ ว่าเหตุว่าปัจจัยได้ ก็สุดวิสัยที่จะแก้ไข ขอถวายพระพรบทพระพรราชสมภาร ถึงว่าท่านผู้มีฤทธิ์ชำนานูตามักดี มีสติปัญญาอาจสามารถจะประมาณอุทกทั้งและปลาในมหาสมุทรได้

ท่านผู้นั้นก็มีอาจสำแดงพระนิพพานว่า พระนิพพานมีรูปทรงสี่ฐาน เท่านั้นเท่านั้นได้⁶

ทางพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็กล่าวถึง "นิพพาน" เช่นกัน พระสูตรฝ่ายมหายานมีลักษณะเป็นธรรมเทศนาเชิงอภิปรายซึ่งศาสนิกฝ่ายมหายานเชื่อว่าเป็นบทเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงได้ตอบพระสาวกจริง ๆ พระสูตรฝ่ายมหายานมีทั้งหมด 5 ภาค แต่พระสูตรที่สำคัญที่สุดและเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดคือ ปรัชญาปารมิตาสูต (พระสูตรว่าด้วยปัญญา) กับ สัทธรรมปุณฑริกสูตร (พระสูตรดอกบัวขาวแห่งธรรมอันประเสริฐ) เชื่อกันว่า นาคารชุน (มีชีวิตรออยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 8) เป็นผู้แต่ง ปรัชญาปารมิตาสูต อันเป็นพระสูตรเกี่ยวกับความว่าง พระสูตรนี้สรรเสริญอำนาจของปัญญาว่าเป็นเครื่องมือเพียงประการเดียวในการบรรลุนิพพานซึ่งเข้าใจและเข้าถึงไม่ได้ด้วยภาษา

นิพพาน เป็นสิ่งที่อธิบายขยายความไม่ได้ ดังนั้นการแสดงอรรถาธิบายเรื่องนิพพานที่ถือปฏิบัติกันมาแต่กาลก่อนตามประเพณีนิยมจึงใช้การมิได้เลย องค์ประกอบของนิพพานก็กล่าวถึงได้เพียงเท่านั้น กระนั้น นิพพานก็มีได้เป็นเช่นคำอธิบายดังกล่าว ด้วยไม่มีผู้ใดจะอธิบายองค์ประกอบของนิพพานได้ นิพพานอยู่เหนือคำอธิบายทั้งปวง องค์ประกอบของนิพพานได้ประหารอรรถาธิบายทุกชนิดเสียสิ้น คำอธิบายเช่นนี้เรียกว่า คำอธิบายโดยอาศัยปัญหายังรู้อันเป็นโลกุตตระ องค์ประกอบของนิพพานก็มีความหมายเช่นนั้น แต่องค์ประกอบของนิพพานมิได้ตั้งอยู่ ณ จุดใด หรือที่ใด นี่แหละคำอธิบายเรื่องนิพพาน (นิเทศ)⁷

ปรัชญาปารมิตาสูต ออกจะกล่าวถึงนิพพานว่า เป็นความดับและอยู่เหนือคำอธิบายด้วยภาษา แต่สัทธรรมปุณฑริกสูตร ก่อนข้างกล่าวถึงนิพพานว่า เป็นสภาวะแห่งความเกษมสุข พระสูตรนี้อาจถือกำเนิดขึ้นในอันเดียประมาณพุทธศตวรรษที่ 8 เป็นพระสูตรที่แสดงความเชื่อมโยงความเป็นเอกภาพของพระพุทธเจ้าตามประวัติศาสตร์กับพระพุทธเจ้าผู้มีสภาวะเหนือโลก ตลอดจนพระเมตตาคดของพระโพธิสัตว์ในการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากห้วงทุกข์ สัทธรรมปุณฑริกสูตร กล่าวว่า นิพพาน ไม่ใช่ความดับอย่างแท้จริง แต่เป็นวิถีในการดับทุกข์และเป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง⁸ หน้าที่ของพระพุทธเจ้าก็คือ การถือกำเนิดในโลกนี้ เพื่อช่วยสิ่งมีชีวิตทั้งหลายให้เข้าถึงสภาวะอันนำวันรมย์แห่งนิพพาน

เราคือตถาคต

ผู้เป็นที่ยกย่องบูชาสูงสุดในหมู่มนุษย์

เราปรากฏในโลก

เช่นเดียวกับในมหาเมฆนี้

เพื่อประสิทธิ์ประสาทความมั่งคั่ง

แก่สิ่งมีชีวิตทั้งปวง

เพื่อปลดปล่อยพวกเขาจากความทุกข์ยาก

ให้บรรลุความรื่นรมย์แห่งสันติสุข

ความรื่นรมย์แห่งโลกปัจจุบัน

และความรื่นรมย์แห่งนิพพาน⁹

ในขณะที่พุทธศาสนิกฝ่ายเถรวาทมักมองว่านิพพาน เป็นที่หมายปลายทางอันบรรลุได้ด้วย การดับกิเลสตัดหาทั้งมวลให้สูญสิ้น พุทธศาสนิกฝ่ายมหายานออกจะเห็นว่า นิพพาน เป็นองค์ประกอบ ประการหนึ่งของความจริงและความเป็นจริงซึ่งมีอยู่โดยสัมพันธ์กับความเป็นจริงอื่น ๆ อาจารย์โจชิ ผู้เชี่ยวชาญงานด้านพุทธศาสนาท่านหนึ่ง เคยกล่าวไว้ว่า คำว่า "นิพพาน" มีความหมายเกี่ยวกับ คำว่า "ความรู้แจ้ง (โพธิ์)," "การหยั่งเห็น (จักขุ)," "ความรู้ (ฌาน)," "ปัญญา," "ความเข้าใจ (วิทยา)," และ "แสงสว่าง (อโลกะ)"¹⁰ อย่างไรก็ตาม อาจารย์โจชิก็ไม่สามารถให้ความหมายที่แน่ชัดของ "นิพพาน" ได้ ท่านยอมรับว่า

มโนทัศน์ทั้งหมดว่าด้วยนิพพาน เป็นมโนทัศน์ที่ผิดพลาด เพราะธรรมชาติของ นิพพาน เป็นสิ่งที่เราเห็นด้วยมโนทัศน์ไม่ได้ สิ่งใดก็ตามที่ไร้เงื่อนไข (อสังขตะ) และ ไร้ขอบเขต (อนันตะ) ย่อมไม่อาจอยู่ภายใต้เงื่อนไข และถูกจำกัดด้วยสัญลักษณ์ทาง ปัญญาความคิดและทางภาษาได้

ด้วยเหตุที่นิพพานมีธรรมชาติอันนิยามไม่ได้ด้วยภาษาและกล่าวให้ล่องรู้ไม่ได้ นาคารซุน จึงกล่าวว่า "สิ่งใดก็ตามที่ละเอียดถึงก็ไม่ได้ รับไว้ก็ไม่ได้ เป็นสุดท้ายไม่ใช่ เป็นอมตะก็ไม่เชิง หยุคยัง ก็ไม่ได้ ผลิขึ้นก็ไม่ได้ นั่นแหละคือนิพพาน (จากมหายมกศาสตร์)"¹¹

3. เหตุใดนิพพานจึงมีความหมายกำกวมสำหรับชาวพุทธ

ปัญหาเรื่อง "นิพพาน" ดูเหมือนจะเป็นปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์ (concept) เรื่อง "นิพพาน" กับการนิยาม "นิพพาน" ด้วยภาษา อาจารย์วิลสันชี้ให้เห็นว่ามโนทัศน์ทุกประเภทถูกกำหนดไว้แล้วด้วยรูปแบบการใช้ภาษา กล่าวคือ เราไม่อาจมีมโนทัศน์ใดใดที่อยู่นอกเหนือประสิทธิภาพของภาษาที่เราใช้กันอยู่ได้ วิธีการใช้ภาษาและความเข้าใจภาษาของเราช่วยให้เราสร้างมโนทัศน์และทดสอบมโนทัศน์ที่เราสร้างขึ้นมาได้ ยกตัวอย่าง ข้อจำกัดของมโนทัศน์ "ความยุติธรรม" ของเราก็คือเป็นเรื่องเกี่ยวกับข้อจำกัดที่เรามีต่อวิธีการใช้และความเข้าใจในคำว่า "ความยุติธรรม"¹² ในทำนองเดียวกัน ถ้าเราพิจารณาคำว่า "นิพพาน" ที่ชาวพุทธเข้าใจกันไปต่าง ๆ นานา เราจะเห็นได้ว่า ข้อถกเถียงเกี่ยวกับความหมายของคำดังกล่าวเกิดขึ้นไม่เพียงแต่จากค่านิยามทางภาษาเท่านั้น แต่ยังรวมถึงจากวิธีที่ชาวพุทธใช้ในการส่งทอดความหมายของ "นิพพาน" ต่อกันในชุมชนและด้วยพื้นฐานประสบการณ์ที่ต่างกัน จะเห็นได้ว่ามโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" เริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อผ่านจากประเทศอินเดียไปสู่ประเทศจีน เนื่องจากเราใช้ศัพท์ต่าง ๆ เพียงเพื่อส่งทอดมโนทัศน์เท่านั้น ศัพท์เหล่านั้นจึงไม่ใช่ความเป็นจริงในตัวของมันเอง แต่เป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แบบจารีตนิยม ถ้าเรานำศัพท์ไปบรรยายสาระต่าง ๆ ทางอภิปราย เช่น พระเจ้า นิพพาน และอื่น ๆ เสียแล้ว ศัพท์หรือคำเหล่านั้นก็จะปราศจากความหมายและกลายเป็นสิ่งคลุมเครือ เนื่องจากศัพท์อาจแสดงสัญลักษณ์ของสาระต่าง ๆ ทางอภิปรายได้ แต่ไม่สามารถแสดงตัวเองให้ชัดเจนหรือให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสิ่งใดก็ตามที่อยู่นอกเหนือโลกแห่งประสบการณ์ได้ อันที่จริง คำพูดหรือศัพท์ต่าง ๆ เป็นเพียงสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการติดต่อสื่อสารกันเท่านั้น คำพูดหรือศัพท์เหล่านั้นจึงถูกจำกัดโดยภูมิหลัง สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และเรื่องอื่น ๆ ของมนุษย์ ไม่มีใครคิดสร้างศัพท์หรือเรียบเรียงถ้อยคำเอาไว้ใช้กับสิ่งที่อยู่นอกประสบการณ์ของมนุษย์ ถ้าเราพยายามจะใช้ถ้อยคำเพื่ออธิบายสิ่งใดก็ตามที่อยู่นอกประสบการณ์ เราก็จำต้องคัดแปลงสิ่งนั้นให้เข้ามาอยู่ในขอบเขตที่มนุษย์จะเข้าใจได้เสียก่อน โดยไม่คำนึงถึงความหมายที่แท้จริงของมัน เช่น มโนทัศน์เรื่องพระเจ้าจะเป็นพระเจ้าในรูปแบบของมนุษย์ (anthropomorphism) และมโนทัศน์เรื่องนิพพาน ก็จะเป็นนิพพานที่มนุษย์ต้องการ คือ นิพพานที่ให้ความเกษมสุขได้เช่นเมืองสวรรค์¹³ ในมิลินทพินธุ ผู้แต่งได้ใช้ภาษาเป็นบทอุปมาอุปไมยเพื่ออธิบายความหมายของ "นิพพาน" ให้กระจ่างชัด เช่น "นิพพาน" เป็นเสมือนจันทน์แดง เป็นต้น ในแง่นี้ ภาษาไม่มีทางให้ความหมายที่แท้จริงของ "นิพพาน" ได้ เพราะ

มันบอกเราไม่ได้โดยตรงไปตรงมาว่า "นิพพาน" คืออะไร - จะบอกได้ก็แค่เพียงการเทียบเคียงว่า "นิพพาน" มีความหมายคล้ายคลึงกับมโนทัศน์ใดบ้าง และ "นิพพาน" สัมพันธ์กับมโนทัศน์อื่น ๆ อย่างไร

อาจารย์เนียน สมีร์ท แนะนำว่า ในเมื่อมโนทัศน์ทางศาสนาเป็นสิ่งที่บรรยายให้เข้าใจไม่ได้เราจึงควรจะต้องตนเองว่า คำต่าง ๆ ทางอภิปราย เช่น "พระเจ้า" "นิพพาน" เป็นต้น ไม่ได้แสดงมโนทัศน์ใดใดออกมาโดยตรง คำเหล่านี้เป็นเพียงฉลากหรือชื่อเฉพาะที่มีไว้เพื่อแสดงความแตกต่างกันเท่านั้น นอกจากนั้น เราควรแยกความแตกต่างระหว่างมโนทัศน์ระบบที่หนึ่ง (first-order concept) กับมโนทัศน์ระบบที่สอง (secondary-order concept) มโนทัศน์ระบบที่หนึ่งคือ มโนทัศน์ที่แสดงคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยตรงไปตรงมา ส่วนมโนทัศน์ระบบที่สอง คือ มโนทัศน์ที่แสดงคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยอ้อม เช่น "ฉลาก" เป็นมโนทัศน์ระบบที่หนึ่ง และ "บรรยายไม่ได้ด้วยมโนทัศน์ฉลาก" เป็นมโนทัศน์ระบบที่สอง¹⁴ สังเกตได้ว่า ความหมายของ "นิพพาน" มักอยู่ในรูปของมโนทัศน์ระบบที่สองอยู่เสมอ กล่าวคือ "นิพพาน" เป็น "สิ่งที่นิยามไม่ได้ด้วยภาษา" "ไม่ใช่สิ่งนี้หรือสิ่งนั้น" มโนทัศน์ระบบที่หนึ่งใช้สำหรับบรรยายสิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์พบเห็นได้ เช่น "ท้องฟ้าแจ่มใส" "คนนี้มีคุณธรรมดี" เป็นต้น ส่วนมโนทัศน์ระบบที่สอง ใช้สำหรับกล่าวอ้างถึงสิ่งที่ยอยู่นอกประสบการณ์ของมนุษย์ เช่น "พระเจ้า" "นิพพาน" ในลักษณะที่ไม่ใช่ทั้งภาวะและอภาวะ เป็นต้น¹⁵ มโนทัศน์ระบบที่สองไม่สามารถอธิบายธรรมชาติของ "นิพพาน" หรือแสดงความหมายของ "นิพพาน" ให้ชัดเจนได้ จะทำได้ก็แค่เพียงยืนยันว่าสิ่งเหล่านี้อย่างน้อยที่สุดก็มีอยู่จริงในจิตมนุษย์ น่าสังเกตว่า คำศัพท์ต่าง ๆ ทางปรัชญาและศาสนามักวางพื้นฐานอยู่บนมโนทัศน์ระบบที่สอง - ดังนั้น จึงพิสูจน์ไม่ได้ว่าเนื้อหาของมันจริงหรือเท็จ อาจารย์ แอนโทนี่ ฟลูซี่ให้เห็นว่า "พระเจ้า" เป็นมโนทัศน์ระบบที่สองที่เราสัมผัสและพิสูจน์ไม่ได้ว่ามีอยู่จริงหรือไม่ อย่างไรก็ตาม ในการพยายามพิสูจน์ว่า "พระเจ้า" มีอยู่จริง เราได้หาทางยืนยันว่า "พระเจ้า" มีแผนงาน รักมนุษย์และอื่น ๆ ความพยายามเช่นนี้บ่งชี้ว่า เราสรุปเอาไว้ล่วงหน้าแล้วว่า "พระเจ้า" มีอยู่จริง ดังนั้น ความพยายามที่จะพิสูจน์ว่า "พระเจ้า" มีอยู่จริง โดยการอ้างถึงแผนงานของพระองค์หรือความรักของพระองค์ย่อมเป็นเพียงการยืนยันข้อเสนอของเราที่มีอยู่แล้วเท่านั้น ไม่ได้เป็นข้อพิสูจน์ว่า "พระเจ้า" มีอยู่จริงแต่อย่างใด¹⁶

ในทำนองเดียวกัน แม้เราจะไม่ตั้งใจสงสัยว่า "นิพพาน" มีอยู่จริงหรือไม่ เราก็ยังไม่รู้แน่นอนว่า "นิพพาน" คืออะไรอยู่นั่นเอง เรายืนยันได้แค่เพียงว่า มโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" มีอยู่จริงในจิตของเรา และเป็นอุดมคติของชาวพุทธโดยทั่วไปเท่านั้น นอกจากนี้ เราก็ไม่สามารถพิสูจน์ข้อความทุกข้อความที่กล่าวถึง "นิพพาน" ได้ ความทัศนะของอาจารย์ไฮยาท์ เบอร์ลิน ข้อความต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเรื่องทางอภิปรัชญามักไร้ความหมาย ไม่ใช่เพราะข้อความเหล่านั้นพิสูจน์ให้เห็นจริงไม่ได้ แต่เป็นเพราะข้อความดังกล่าวมุ่งพรรณาสงบางสิ่งที่ถือกันว่าอยู่เหนือประสบการณ์และไม่มีข้ออุปมาอุปไมยใดจะอธิบายให้เราเข้าใจสิ่งนั้นได้¹⁷ อย่างไรก็ตาม จริงอยู่ ที่เราพิสูจน์เรื่อง "นิพพาน" ไม่ได้ แต่ "นิพพาน" ก็มีได้ไร้ความหมายโดยสิ้นเชิง ตามหลักของการพิสูจน์ข้อเท็จจริงนั้น ความหมายของบทเสนอย่อมอยู่ที่วิธีการที่ใช้พิสูจน์บทเสนอนั้น เบอร์ลินอธิบายว่า ปัญหา 2 ข้อคือ "ข้อความ ก. หมายความว่าอะไร" กับ "เราจะต้องทำอะไรบ้างเพื่อค้นหาว่า ก. จริงหรือไม่" มีค่าเท่ากันในทางตรรกวิทยา กล่าวคือ คำตอบของปัญหาข้อหนึ่งก็เป็นคำตอบของปัญหาอีกข้อหนึ่งได้¹⁸ ด้วยหลักการนี้เอง จึงจำเป็นต้องมีพยานบุคคลและการพิสูจน์ข้อเท็จจริงทางประสบการณ์โดยอาศัยความศรัทธาของบุคคล กล่าวอีกนัยหนึ่ง เราอาจพิสูจน์มโนทัศน์ทางศาสนาให้เห็นจริงได้ในหมู่ผู้เลื่อมใสผู้ยอมรับหลักฐานนอกปรากฏการณ์ธรรมชาติ แต่ไม่มีใครสามารถพิสูจน์มโนทัศน์เหล่านั้นให้ผู้ปราศจากความเลื่อมใสศรัทธาเห็นจริงตามไปได้¹⁹ ถ้าเราต้องการพิสูจน์มโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" ให้ผู้อื่นยอมรับ เราอาจทำได้โดยอธิบายวิธีทำให้บรรลุนิพพานตามที่ชาวพุทธผู้นั้นยอมรับกันอยู่แล้ว แต่เราไม่สามารถพิสูจน์มโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" ให้ชาวคริสต์หรือบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่เชื่อเรื่อง "นิพพาน" เป็นทุนเดิมอยู่แล้วให้เห็นจริงได้

ภูมิหลังของผู้เลื่อมใสศรัทธาและผู้ฟังมีบทบาทสำคัญมากในการตัดสินใจคำนินยัม และข้อจำกัดของมโนทัศน์อย่างใดอย่างหนึ่ง สมมุติว่า คน ๆ หนึ่งเชื่อว่า "นิพพาน" อยู่เหนือโลกและพ้นประสบการณ์ของมนุษย์ นั้นหมายความว่า "นิพพาน" อยู่เหนือโลกและประสบการณ์ที่ตัวเองมองเห็นและเข้าใจได้ ประเด็นอยู่ที่ เราต้องอธิบายคำว่า "โลก" "เหนือโลก" และ "โลกอื่น" ให้กระจ่างชัด เพื่อจะได้เข้าใจให้ถูกต้องว่า เขาใช้ความหมายใดกันแน่ อาจเป็นไปได้ว่า เมื่อคนบางคนกล่าวถึง "โลกอื่น" เขาอาจหมายถึงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งของโลกนี้เอง ถ้าเราบอกว่า "นิพพาน" ไม่ใช่สวรรค์ เราต้องแน่ใจว่า "สวรรค์" ในที่นี้มีความหมายเช่นเดียวกับ "สวรรค์" ในมโนทัศน์ของผู้ฟัง สำหรับ

ชาวตะวันตกหรือคริสต์ศาสนิกชน "สวรรค์" หมายถึงอาณาจักรของพระเจ้าซึ่งตั้งอยู่ไกลโพ้นจากจักรวาล แต่พุทธศาสนิกกลับเข้าใจว่า "สวรรค์" คือส่วนหนึ่งของจักรวาลและเป็นดินแดนของทวยเทพ²⁰ เมื่อชาวพุทธกล่าวถึง "นิพพาน" ชาวพุทธก็มีได้ใช้ "นิพพาน" อย่างคงเส้นคงวา พระไตรปิฎกกล่าวถึงการบรรลุ นิพพาน อยู่ 2 ระดับ คือ สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานของผู้ที่ยังมีขันธ 5 และการรับรู้อารมณ์เหลืออยู่) กับ อนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่ปราศจากขันธ 5 และการรับรู้อารมณ์โดยสิ้นเชิง) นิพพานประเภทแรกซึ่งบรรลุได้ในขณะที่บุคคลนั้นยังมีชีวิตอยู่ย่อมไม่อยู่เหนือประสบการณ์ทางโลก นิพพานในลักษณะนี้เป็นเพียงสภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวงเท่านั้น ตัวอย่างเช่น สภาวะของจิตของพระนิกายเช่นผู้บรรลุความรู้แจ้ง (ชาโคริ) และ นิพพานระหว่างการเข้าสมาธิดังที่อาจารย์ชูกิจให้คำอธิบายว่า

ถ้าเราจะพิจารณาชาโคริตามแบบจิตวิทยา เราจะกล่าวถึงสภาวะนี้ได้แต่เพียงว่า เป็นการสัมผัสสิ่งไกลโพ้น (the Beyond) การเรียกสิ่งนี้ว่าสิ่งไกลโพ้น สิ่งปรมาัตถ์ (the Absolute) พระเจ้า (God) หรือ อปบุคคล (Person) ย่อมหมายถึงสิ่งที่อยู่นอกประสบการณ์ของมนุษย์ และเป็นการนำประเด็นเข้าสู่เรื่องทางเทววิทยาหรืออภิปรัชญา แม้ว่า "สิ่งไกลโพ้น" นี้จะให้ความรู้สึกแก่เราเกินเลยไปบ้าง เช่นเมื่ออาจารย์เซ็นกล่าวว่า "ไม่มีกระเบื้องสักชิ้นหนึ่งอยู่เหนือศีรษะของข้าพเจ้า ไม่มีแผ่นดินสักนิ้วหนึ่งอยู่ใต้ฝ่าเท้าของข้าพเจ้า" ดูเหมือนข้อความนี้จะถูกต้องเหมาะสมอยู่ ข้าพเจ้าขอเรียก "สิ่งไกลโพ้น" นี้ว่า จิตไร้สำนึก (Unconscious) แม้จะดูมีสีสันเป็นเรื่องจิตวิทยาไปบ้างก็ตาม²¹

ถ้า "นิพพาน" ในความหมายเฉพาะเจาะจงว่า ปรินิพพาน เป็นสิ่งที่บรรลุได้ เมื่อสิ้นอายุขัยแล้ว "นิพพาน" นี้ย่อมอยู่เหนือประสบการณ์ของมนุษย์อย่างแน่นอน ยกตัวอย่าง "นิพพาน" ที่พุทธศาสนิกมหายานเชื่อกันว่าเป็นแดนสถิตย์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีอยู่ไกลโพ้นจากโลกมนุษย์และสวรรค์ ความสัมพันธ์ระหว่าง "นิพพาน" กับประสบการณ์ของมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญที่จะกำหนดวิธีที่จะเข้าใจมโนทัศน์เรื่อง "นิพพาน" ถ้า นิพพานอยู่นอกประสบการณ์ของมนุษย์ การพยายามอธิบายว่า "นิพพาน" คืออะไรโดยใช้เหตุผลและวิธีการทั้งหมดที่มนุษย์สร้างขึ้นย่อมนำไปสู่ความผิดพลาด (fallacy)

อย่างไรก็ตาม ถ้า "นิพพาน" อยู่พ้นประสบการณ์ของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เราย่อมไม่มีทางเข้าใจเลยว่า "นิพพาน" คืออะไร เราจะเข้าใจหรือวาทภาพได้ก็แต่เพียงสิ่งที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกับสิ่งที่เราเคยพบเห็นมาแล้วหรือจินตนาการได้เท่านั้น เช่น เราก็คิดถึงนางเงือกได้เพราะเราเคยเห็นปลาและผู้หญิงสาวมาแล้ว เราจึงประกอบภาพของปลาและผู้หญิงเข้าด้วยกันด้วยจินตนาการ เกิดเป็นสิ่งที่ชีวิตอีกประเภทหนึ่งคือครึ่งปลาครึ่งคนที่มิจริงในจิตของเรา แต่หาไม่ได้ในโลกภายนอก สิ่งใดก็ตามที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากสิ่งที่มีอยู่แล้วในโลกภายนอกย่อมไม่อาจทำให้เราเข้าใจได้หรือจินตนาการได้²²

คำนิยามที่เรากำหนดให้มโนทัศน์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นย่อมไม่มีผลต่อความหมายของมโนทัศน์นั้น เช่น ถ้าเราต้องการหาความหมายของ "งาน" เราต้องเริ่มคิดถึงมโนทัศน์ "งาน" ตามที่เราใช้ในชีวิตประจำวันซึ่งต่างจาก "งาน" ในความหมายของกลศาสตร์ เราต้องสังเกตดูว่า เราใช้คำ ๆ นั้นในความหมายใดบ้าง เมื่อเปลี่ยนบริบท ความหมายของคำเปลี่ยนไปอย่างไร²³ ความหมายของ "นิพพาน" ก็ควรได้รับการพิจารณาในทำนองเดียวกัน กล่าวคือ ความหมายของ "นิพพาน" ขึ้นอยู่กับวิธีที่คำดังกล่าวถูกนำมาใช้ คำว่า "นิพพาน" จะปราศจากความหมายอย่างสิ้นเชิงต่อคน ๆ หนึ่ง จนกว่าคน ๆ นั้นจะเรียนรู้หลักคำสอนของพุทธศาสนาจนพอสมควร ตลอดจนปฏิบัติตามหลักคำสอนนั้นอยู่บ้าง เป็นเรื่องยากหรืออาจเป็นไปได้เลยที่จะมาถกเถียงกันว่าสภาวะของ "นิพพาน" เป็นอย่างไรในขณะที่เราเองยังไม่รู้แจ้งและยังเข้าไม่ถึง "นิพพาน" ด้วยตัวของเราเอง

4. บทสรุป

การพยายามนิยามความหมายของ "นิพพาน" ด้วยภาษาที่เราใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวัน ย่อมเป็นการพ่ายเรือในอ่าง ไม่ทำให้ผู้นิยามหาข้อสรุปได้ว่า "นิพพาน" คืออะไร ทั้งนี้เพราะภาษาที่เราใช้กันอยู่เป็นประจำนั้นมีความจำกัดในตัวของมันเอง เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาตามเงื่อนไขของสิ่งแวดล้อมและบริบท ตลอดจนขึ้นอยู่กับชีวิตทางวัตถุและความนิยมของสังคมเป็นพื้นฐาน ในการอธิบายหลักธรรมทางพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุ (2449 -) แก้ปัญหาขั้นต้นเกี่ยวกับการใช้ภาษาดำยทอดความหมายอันลึกซึ้งของพุทธธรรมโดยการแยกภาษาออกเป็น ๓ ระดับ คือภาษาคนและภาษาธรรม ภาษาคนเป็นภาษาที่ชาวโลกใช้กัน มีลักษณะฉาบฉวย และเข้าถึงแต่เพียงรูปธรรมภายนอกของสิ่งต่าง ๆ ส่วนภาษาธรรมอาศัยนามธรรมเป็นพื้นฐาน ไม่ถือตามตัวอักษรในการใช้ภาษา

และสามารถเข้าถึงแก่นแท้ของความเป็นจริงได้ ตัวอย่างเช่น "นิพพาน" ในภาษาคน หมายถึง เมืองแก้ว อมตะนิพาน เป็นต้น ตามที่ชาวบ้านทั่วไปเข้าใจ แต่ "นิพพาน" ในภาษาธรรม หมายถึง "ความดับอันสุดแห่งกิเลสและความทุกข์ทั้งปวงอย่างแท้จริง"²⁴ อย่างไรก็ตาม ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้ว่า "นิพพาน" อยู่เหนือการอธิบายและการนิยามด้วยภาษา และจะเข้าถึงได้ก็โดยการลงมือปฏิบัติให้รู้แจ้งด้วยตนเองเท่านั้น อันที่จริงความหมายของ "นิพพาน" ในทางภาษาไม่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน เพราะนิพพานเป็นเรื่องของการปฏิบัติให้พ้นทุกข์ แม้ไม่รู้ว่า "นิพพาน" คืออะไรก็อาจบรรลุนิพพานได้ตามมรรคมีองค์แปดอย่างเคร่งครัด การเข้าถึงสัจธรรมและความจริงสูงสุดในศาสนาอื่น ๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน กล่าวคือ ความหมายในทางภาษาไม่มีผลต่อการบรรลุคุณธรรมทางศาสนา แต่การปฏิบัติต่างหากที่ทำให้สำเร็จผลเช่นนั้น ทฤษฎีเรื่อง "นิพพาน" อาจเป็นเพียงประเด็นที่ปัญหาชนวนมาลบล้างมองกันเท่านั้น มิได้เกิดจากความต้องการบรรลุนิพพานแต่อย่างใด การตั้งคำถามว่า "นิพพานคืออะไร" ออกจะเป็นเรื่องของนักวิชาการมากกว่า ชาวบ้านผู้ไม่เคยสนใจว่านิพพานจะเป็นความว่างเปล่าหรือความสุขและไม่เคยพยายามจะไปนิพพาน การพยายามตีประเด็นด้วยภาษาว่า "นิพพาน" คืออะไรจึงเป็นเรื่องสูญเปล่า เพราะความหมายที่แท้จริงของมันไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยภาษา

รายละเอียดเพิ่มเติม

¹Louis de La Vallée Poussin, "Buddhism," Traditional India, ed. by O.L. Chavarría-Aguilar (New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1964), p. 96.

²T.W. Rhys Davids, and William Stede (eds.), The Pali Text Society's Pali - English Dictionary (London: The Pali Text Society, 1979), p. 362.

³Ibid. มรรคแปดหรือมรรคมืองค์แปด คือ วิถีเพื่อการชำระความคิด วาจา และ การกระทำให้บริสุทธิ์ เป็นวิถีแห่งการบรรลุนิพพาน ประกอบด้วย ทิณชอ (สัมมาสังกัปปะ) เห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) เจรจาชอบ (สัมมาวาจา) กระทำชอบ (สัมมากัมมันตะ) เลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ) พยายามชอบ (สัมมาวายามะ) ระลึกชอบ (สัมมาสติ) และตั้งใจชอบ (สัมมาสมาธิ)

⁴"สมเด็จพระศากยทศพรเจ้ารุ่งเรื่องด้วยพระพุทธรังสี ยังหมื่นโลกธาคุให้ทวาดไหวแล้ว นิพพานไป มีอุปไมยเหมือนไฟอันดับ ไมยน์ดีที่จะไหม้ไม่แห้ง เมื่อบุคคลที่จะต้องการไฟนั้น ก็สไฟได้ไฟ อันใดก็ดี สมเด็จพระชินสีห์นิพพานล่วงลับไปไม่มีความยิ่นดี"

หอสมุดแห่งชาติ, มิลินทปัญหา (กรุงเทพ : ศิลปบรรณาการ, 2511), หน้า 368-369

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 951-952.

⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 942.

⁷Edward Conze (trans.), The Short Prajñāpāramitā Texts (London: Luzac & Company Ltd., 1973), p. 10.

⁸W.E. Soothill (trans.), The Lotus of the Wonderful Law (Saddhammapundarika-sūtra) (London: Oxford University Press, 1930), p. 74.

⁹Ibid., p. 127.

¹⁰L.M. Joshi, "The Meaning of Nirvāṇa," in A.K. Narain (ed.), Studies in Pali and Buddhism (Delhi: B.R. Publishing Corporation, 1979), p. 192.

¹¹Ibid., p. 193.

¹²John Wilson, Thinking with Concepts (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), p. 57.

¹³Ninian Smart, The Philosophy of Religion (New York: Random House, Inc., 1970), p. 62.

¹⁴Ibid., pp. 46-47.

¹⁵Ibid., pp. 49-50

¹⁶Anthony Flew, R.M. Hare, and Basil Mitchel, "Theology and Falsification," in Basil Mitchel (ed.), The Philosophy of Religion (London: Oxford University Press, 1971), p.15.

¹⁷Isaiah Berlin, Concepts and Categories (New York: The Viking Press, 1979), p. 30.

¹⁸Ibid., p. 14.

¹⁹John Hick, "Theology and Verification," in Basil Mitchel (ed.), op.cit., p. 70.

²⁰Ninian Smart, op.cit., p. 29.

²¹D.T. Suzuki, Zen Buddhism (New York: Doubleday & Company, Inc., 1956), p. 106.

²²Isaiah Berlin, op.cit., p. 15.

²³John Wilson, op.cit., p. 11.

²⁴พุทธาสภิกขุ, ภาษาคน - ภาษาธรรม (กรุงเทพ : โรงพิมพ์วิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพ, 2511), หน้า 14.

~~~~~